

КЪМ ВЪПРОСА ЗА АНТОНИМИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Веселина Ватева

Бургаски свободен университет

Резюме. В статията се разглеждат антонимите при прилагателните, съществителните имена и глаголите за движение в българския език. Анализират се от гледна точка на структурата им – еднокоренни (с една или две представки, изразяващи противоположност) и разнокоренни. Обръща се специално внимание и на тяхната семантика – контрарни, комплементарни или векторни, речникови или стилистични антоними.

Keywords: antonyms; adjectives; nouns; verbs of movement; structure; semantics

Явлението антонимия е свързано не само с езика, но и със способността на човешкия ум да възприема и да анализира противоположностите в действителността. Чрез съпоставяне и сравняване понятията от обкръжаващия ни свят се групират в нашето съзнание по сходство или по контраст.

В езиков план същността на антонимията се свежда до лингвистична опозиция между две лексеми с противоположно значение, т.е. противопоставянето е в плана на съдържание (Kospartova, 1970: 371 – 372). Антонимите съдържат противоположни семи и заемат крайните точки на една семантична ос, но те не само взаимно се отблъскват, а и взаимно се предполагат, защото са носители и на общи семи, изразители са на понятия с еднаква същност. Според Т. Бояджиев „антонимите назовават контрастни понятия, които смислово и логически в някакво отношение са съотносими, т.е. антонимите имат еднакви граматически значения, принадлежат към една и съща лексикална и граматическа парадигма, взаимно се отричат, но в същото време взаимно се свързват и предполагат един друг, тъй като единият антоним се създава и разбира чрез другия“. Авторът още допълва, че „антоними има само тогава, когато се свързват две и повече семантично съотносими думи, противоположни по значение“ (Boyadzhiev, 2002: 147). Например при следните двойки антоними общите семи са: *горчив – сладък*

(вкус); *ден – нощ* (време); *влизам – излизам* (движение). В. Вътв също обръща внимание, че „логическата основа на антонимията са противоположните видови понятия, представляващи пределните проявления на една същност: имуществена характеристика (*беден – богат*), температурна характеристика (*студен – топъл*), пространствена характеристика (*близък – далечен*). Вътв определя антонимите като „двойки лексеми, назоваващи противоположни понятия, които са съотнесени едно към друго, защото едното не може да се мисли без наличието на другото“ (Vatov, 1998: 112). В. Зидарова характеризира антонимите като „противоположни по лексикално значение езикови единици, които служат за означаване на взаимнопротивоположни и едносъщни явления от обективната действителност“. Авторката също отбелязва, че антонимите „включват както противоположни, така и еднакви семи... например *голям – малък* означават *размер*; *качвам се и слизам* означават *движение във вертикална посока*; *много и малко* означават *количество*; *млад и стар* означават *възраст*“ (Zidarova, 2009: 139 – 140).

В лингвистичната литература класификацията на антонимите се прави според няколко критерия. В зависимост от тяхната структура те се делят на разнокоренни и еднокоренни (Boyadzhiev, 2002: 151; Vatov, 1998: 118 – 119) или семантични и афиксални (Kospartova, 1970: 377; Zidarova, 2009: 141). Разнокоренните (семантични) антоними са лексеми, образувани от различни корени, при които противопоставянето се отнася до семантиката им и няма никакъв морфологичен показател в плана на изразяване. При еднокоренните (афиксални) антоними съществува противопоставяне не само в плана на съдържание, но и в плана на изразяване чрез префикс с противоположно значение само при единия член на двойката или чрез два противоположни префикса при двете лексеми. Във връзка с това М. Коспартова и В. Зидарова разделят афиксалните антоними на моноафиксални и биафиксални.

От гледна точка на семантиката им антонимите се делят на речникови и стилистични (Vatov, 1998: 117; Kospartova, 1970: 375 – 376). Речниковите антоними съществуват неразривно свързани в системата на езика, те са думи от стилистично неутралната лексика и се противопоставят в основните си значения (*красив – грозен, похвала – порицание*). В. Вътв отбелязва, че стилистичните антоними са стилистични синоними на речниковите антоними в едно семантично поле, но при тях логическото съдържание е примесено с емоционално-експресивна оцветеност (*прелестен – отвратителен, хвала – хула*). Във връзка с възникването на антонимните отношения само в определен контекст се разграничават и контекстови антоними (Boyadzhiev, 2002: 153; Vatov, 1998: 117).

Като се има предвид изразяването на съответния тип логическа противоположност, антонимите се делят на контрарни, комплементарни и векторни (Boyadzhiev, 2002: 150; VatoV, 1998: 118). Контрарните антоними изразяват качествени противопоставяния и допускат степени в постепенната промяна на признака, между тях може да се появи средно положение (*топъл – хладен – студен*). Комплементарните антоними не допускат средно положение, отричането на единия дава другия (*робство – свобода*). Векторните антоними изразяват противоположно насочени действия, движения, признаци с обратна насоченост (*отдалячавам се – приближавам се*).

В статията ще бъдат анализирани антонимите при прилагателните, съществителните имена и глаголите за движение в българския език. Материалът е екскерпиран от *Речник на антонимите в българския език* (Pernishka, Vasileva, 1997).

Първо ще характеризираме антонимите според тяхната структура. При прилагателните имена преобладават еднокоренните антоними, а от тях значително повече са тези, в които само в едната лексема има префикс с противоположно значение. Най-често това е представката [не-] (*авторитетен – неавторитетен; актуален – неактуален; благоприятен – неблагоприятен; внимателен – невнимателен; грамотен – неграмотен; действителен – недействителен; деликатен – неделикатен; естетичен – неестетичен; забележителен – незабележителен; здравословен – нездравословен; известен – неизвестен; качествен – некачествен; културен – некултурен; любезен – нелюбезен; материален – нематериален; надежден – ненадежден; общителен – необщителен; опитен – неопитен; популярен – непопулярен; постоянен – непостоянен; реалистичен – нереалистичен; решителен – нерешителен; способен – неспособен; сигурен – несигурен; точен – неточен; търпелив – нетърпелив; уверен – неуверен; удобен – неудобен; уравновесен – неуравновесен; характерен – нехарактерен и др.). Други представки, чрез които се осъществява противопоставянето, са: представката [без-] (*алкохолен – безалкохолен; болезнен – безболезнен; воден – безводен; жизнен – безжизнен; идеен – безидеен; користен – безкористен; нравствен – безнравствен; опасен – безопасен; перспективен – безперспективен; славен – безславен; смъртен – безсмъртен; условен – безусловен; цветен – безцветен; чувствителен – безчувствен и др.*); представката [анти-] (*демократичен – антидемократичен; народен – антинароден; научен – антинаучен; симпатичен – антипатичен; социален – антисоциален и др.*); представката [а-] (*логичен – алогичен; морален – аморален; симетричен – асиметричен и др.*); представката [противо-] (*законен – противозаконен*); представката [дис-] (*хармоничен – дисхармоничен*); представката [извън-] (*атмосферен – из-**

вънاتمмосферен; брачен – извънбрачен; класен – извънкласен; парламентарен – извънпарламентарен и др.).

Еднокоренните антоними, при които противопоставянето се реализира чрез две представки с противоположно значение, са само четири. Представките в съответните антоними са: [над-] – [под-] (*надводен – подводен; надземен – подземен*); [не-] – [от-] (*недалечен – отдалечен*); [пред-] – [след-] (*предпразничен – следпразничен*).

На второ място по фреквентност след еднокоренните с една представка са разнокоренните антоними, чието противопоставяне е заложено в значението на корена им (*абстрактен – конкретен; автентичен, действителен, истински, същински – мним, привиден, фалшив, фиктивен; бавен – бърз; беден – богат; висок – нисък; висш – нисш; влажен – сух; гладен – сит; голям – малък; горчив – сладък; грозен – красив, хубав; дебел – тънък; добър – зъл, лош; дълбок – плитък; елементарен, прост – сложен; естествен – изкуствен; жив – мъртъв; идеален – материален; кисел – сладък; лек – тежък; мек – твърд, млад – стар; нов – стар; обективен – субективен; празен – пълен; светъл – тъмен и др.).*

Някои антонимни редове, които се образуват, включвайки и синоними на двата или на единия от антонимите, съдържат както еднокоренни, така и разнокоренни антоними (*бележит, виден, забележителен, изтъкнат – невзращен, незабележителен; двузначен, двусмислен – недвусмислен; здрав, солиден, як – нездрав, слаб; идеален, перфектен, свършен – несвършен; интересен, любопитен – безинтересен, неинтересен, отегчителен, скучен и др.).*

Малка част от антонимите при прилагателните имена са сложни думи, на които две от основите са еднакви, а другите две са противоположни по значение (*бавноподвижен – бързоподвижен; белокож – чернокож; белокоос – чернокоос; високопоставен – нископоставен; високодобивен – нискодобивен; външнополитически – вътрешнополитически; далекоглед – късоглед; дебелокрак – тънkokрак; доброкачествен – злокачествен; добронамерен – злонамерен; дребнозърнест – едрозърнест; дълбоководен – плитководен; дълговременен – кратковременен; еднообразен – многообразен*).

При съществителните имена преобладават разнокоренните антоними, при които противопоставянето е заложено в значението на корена им (*анализ – синтез, атака, нападение, настъпление, щурм – отстъпление, оттегляне; вечност – миг; височина, възвишение – низина; завет – течение; качество – недостатък; комедия – трагедия; лирика, поезия – проза; любител – професионалист; минус – плюс; обвинение – оправдание; раждаемост – смъртност; сънародник – чужденец и др.).*

От еднокоренните антоними при съществителните имена значително

повече са тези, при които само в едната лексема има префикс с противоположно значение. Най-често това е представката [не-] (*внимание – невнимание; доверие – недоверие; желание – нежелание; знание – незнание; одобрение – неодобрение; подчинение – неподчинение; правда – неправда; равенство – неравенство; щастие – нещастие; успех – неуспех; уважение – неуважение* и др.). Други представки, чрез които се осъществява противопоставянето, са: [без-] (*вяра – безверие; грижа – безгрижие; смисъл – безсмислие; смърт – безсмъртие; чест – безчестие* и др.); [де-] (*концентрация – децентрация; колонизация – деколонизация*); [дез-] (*активация – дезактивация; интеграция – дезинтеграция*); [ди-] (*асимиляция – дисимиляция*); [дис-] (*хармония – дисхармония*); [анти-] (*циклон – антиклон; теза – антитеза*); [а-] (*симетрия – асиметрия*).

Еднокоренните антоними при съществителните имена, при които противопоставянето се реализира чрез две представки с противоположно значение, са само десет. Представките в съответните антоними са: [в-] – [из-] (*вход – изход*); [до-], [при-] – [раз-] (*доход, приход – разход*); [за-] – [раз-] (*завръзка – развързка*); [за-] – [от-], [раз-] (*загадка – отгадка, разгадка*); [за-] – [из-] (*заселник – изселник*); [над-] – [под-] (*надлез – подлез*); [об-] – [раз-] (*обединение – разединение*); [от-] – [при-] (*отлив – прилив*).

Някои антонимни редове при съществителните имена, които съдържат и синоними на единия или на двата антонима, включват както еднокоренни, така и разнокоренни антоними (*провал, несполука – сполука; сила – безсилие, слабост; спокойствие – неспокойствие, безпокойство, тревога; анархия, безвластие – власт; бездарност – дар, дарба, дарование, заложба, талант*).

Една малка част от антонимите при съществителните имена са сложни думи, две от основите на които са еднакви, а другите две основи са противоположни по значение (*белозем – чернозем; войнолюбец – миролюбец; далекогледство – късогледство; доброжелател – зложелател; единомислие – разномислие; микрокосмос – макрокосмос; микроструктура – макроструктура*).

При глаголите за движение се откриват разнокоренни антоними, които се противопоставят чрез различните си диференциални семи, конкретизиращи посоката на движение (*идвам – отивам; излетявам – кацам; заминавам – пристигам; ставам – сядам; ставам – лягам; качвам се – слизам; изправам се – навеждам се*), или чрез противоположните архисеми 'движение' – 'покой' (*вървя, движа се – спирам се; вървя, придвижвам се – стоя*).

От еднокоренните антоними при глаголите за движение са представени само биафиксалните, при които противопоставянето се изразява и на мор-

фологично равнище чрез двойка представки с противоположно значение: [в-, въ-] – [из-] (*влизам – излизам; вмъквам се – измъквам се; внасям – изнасям; въвеждам – извеждам*); [до-], [при-] – [от-] (*доближавам се, приближавам се – отдалечавам се*); [до-] – [за-], [от-] (*довеждам – завеждам, отвеждам; донасям – занасям, отнасям*); [до-], [при-] – [из-], [от] (*долятявам, прилятявам – излятявам, отлятявам*); [до-] – [от-] (*доплувам – отплувам*).

На второ място ще анализираме антонимите по отношение на тяхната семантика.

Според изразявания тип логическа противоположност при прилагателните имена се откриват и трите вида антоними – контрарни, комплементарни и векторни. Преобладават комплементарните антоними, при които единият антоним отрича другия и не е възможен междинен член (*бял – черен; влажен – сух; гладен – сит; добър – лош; естествен – изкуствен; женствен – мъжествен; жив – мъртъв; идеален – материален; измислен – реален; индивидуален, личен – обществен; отрицателен – положителен*). Към комплементарните антоними се отнасят и еднокоренните антоними при прилагателните имена, при които противопоставянето се осъществява чрез една представка [а-], [анти-], [противо-], [не-], [без-], [дис-], [извън-].

Контрарните антоними изразяват противопоставяния, при които може да има градация в представянето на признаците и затова между тях може да се появи и междинен член (*бавен – бърз; беден – богат; висок – нисък; висш – низш; голям – малък; горещ, жарък, зноен – леден; грозен – красив; дълбок – плитък; дълъг – къс; дребен – едър; евтин – скъп; лек – тежък; максимален – минимален; млад – стар; празен – пълен; примитивен, прост – съвършен; студен – топъл; тесен – широк и др.*).

Векторните антоними при прилагателните имена означават противоположни посоки във времето (*бивш¹, някогашен, предишен – бъдещ; бивш², някогашен, предишен – сегашен, настоящ; временен – постоянен; късен – ранен; сегашен – тогавашен; предишен – следващ*); противоположни посоки в пространството (*близък – далечен; вертикален – хоризонтален; водоравен – отвесен; горен – долен; десен – ляв; заден – преден*).

При съществителните имена също се наблюдават и трите вида антоними – контрарни, комплементарни и векторни. Преобладават комплементарните антоними, които изразяват крайни противоположности и не е възможно средно положение (*робство – свобода; реалност – фантазия; обективизъм – субективизъм; монархия – република; липса – наличие; копие – оригинал; истина – лъжа; живот – смърт; дух – материя; добродетел – порок; ден – нощ; делник – празник; движение – покой; говор, реч – безмълвие, мълчание; смелост, безстрашие, храброст – страх; въп-*

рос – отговор; война – мир; вода – суша; болест – здраве; доволство – недоволство и др.).

При контрарните антоними може да се мисли за някакво понятие, означаващо междинно състояние между двете противоположни понятия (*любов, обич – ненавист, омраза; горещина, жар, жегга, зной, пек – мраз, студ; плач – смях; въстание, въведение, увод – заключение; бедняк, сиромаш – богаташ; мизерия, нищета – лукс, разкош; светлина – мрак, тъмнина и др.).*

Векторните антоними при съществителните имена означават противоположни посоки в пространството (*север – юг; запад – изток*); във времето (*минало – настояще; настояще – бъдеще*); действия с противоположни посоки (*внос – износ; доход, приход – разход; покупка – продажба*); лица, които извършват такива действия (*купувач – продавач; изпращач – посрещач*).

Антонимите при глаголите за движение се причисляват към векторните антоними. При глаголите, които притежават архисемата ‘*определена посока на движение*’, противопоставянето се реализира чрез различните им диференциални семи, конкретизиращи посоката (ДС ‘посока нагоре’ – ДС ‘посока надолу’: *качвам се – слизам; изправям се – навеждам се; ставам – лягам; ставам – сядам; ставам – падам*; ДС ‘посока отвън навътре’ – ДС ‘посока отвътре навън’: *влизам – излизам; вмъквам се – измъквам се; внасям – изнасям; въвеждам – извеждам*; ДС ‘приближаване и достигане’ – ДС ‘отделяне и отдалечаване’: *доближавам се – отдалечавам се; идвам – отивам; довеждам – завеждам, отвеждам; донасям – занасям; приближавам – отблъсквам*).

При глаголите, които съдържат архисемата ‘*неопределена посока на движение*’, не се откриват антонимни двойки. Такива глаголи са *бродя, лутам се, скитам, люлея се, въртя се, клатя се* и др. В собствената си семантика и извън контекста тези лексеми съдържат представата за движение, при което не може да се мисли за определена посока и цел и затова не е възможно да се създадат условия за противопоставяне на семи, изразяващи определени и противоположни посоки.

Една група глаголи за движение са немаркирани с архисемите ‘*определена посока*’ или ‘*неопределена посока*’ (*вървя, движа се, тръгвам, плувам, летя* и др.). Само в контекста те могат да изразят едно от двете значения (*Вървя към училище.* (определена посока); *Вървя из парка.* (неопределена посока). Тези глаголи могат да образуват антонимни двойки с глаголи, съдържащи архисемата ‘*покой*’, на която се противопоставя тяхната архисема ‘*движение*’, без да има значение посоката (*вървя, движа се – спирам; вървя, движа се – стоя; тръгвам – спирам*). Когато противоположният глагол в двойката съдържа архисемата ‘*определена посока на движение*’, немаркираните глаголи също изразяват определена

посока (*тръгвам – пристигам, стигам; заплувам – доплувам; запълзвам – допълзвам*). Първите глаголи в двойките не означават само началото на движението, но и насочването му в определена посока, към някаква цел, а другите – достигането на същата цел (*Мъжът заплува към брега – Мъжът доплува до брега*).

Всички примери дотук представляват речникови антоними. При прилагателните и при съществителните имена се открояват и някои стилистични антоними. При тях неутралното логическо съдържание е примесено с допълнителни семи, които сигнализират за функциониране в определен стил или за емоционалност и експресивност.

Най-много са антонимите, които се характеризират с употреба в научния стил или изобщо в т.нар. книжни стилове, които включват още административния и публицистичния стил. Тези лексеми най-често са научни или обществено-политически термини – прилагателни имена (*акцизен – безакцизен; входящ – изходящ; ексцентричен – концентричен; инфекциозен – неинфекциозен; конвертируем – неконвертируем; конституционен – противоконституционен; мажорен – минорен; наказуем – ненаказуем; хлорофилен – безхлорофилен; директен – индиректен; генеративен – дегенеративен; легитимен – нелегитимен; пропорционален – непропорционален; скрупулъзен – безскрупулен*); съществителни имена (*пропорция – диспропорция; индукция – дедукция; динамика – статика; асимилация – дисимилация; хидратация – дехидратация; анион – катион; анод – катод; диахрония – синхрония; архаизъм – неологизъм; емпиризъм – рационализъм; мажор – минор* и др.).

Други от стилистичните антоними се отличават с употреба в разговорния стил – прилагателни имена (*възвишен – низък, **долен**; глупав, безумен, гламав, **тъп** – умен; зрящ, **окат** – сляп, **къорав**; икономичен, пестелив, **стиснат** – разточителен, **широкопръст**; **кадърен** – **некадърен**; **муден, пипкав, туткав** – жив, **пъргав, чевръст**; **мършав, кльошав** – охранен, **тлъст, угоен**); съществителни имена (*леснотия – мъчнотия; евтиния – скъпотия; добрина – лошотия; мързелан – работяга; пъкъл – рай; скопосник – нескопосник*).*

Само за два антонима в един антонимен ред при прилагателните имена е отбелязано, че се срещат в художествения стил, а един е с рядка употреба (*грамаден, огромен, колосален, **гигантски*** (поет.), *извънмерен* (рядко), *исполински* (поет.) – *микроскопичен, миниатюрен, нищожен*. При съществителните имена също по-рядко се откриват антоними, типични за художествения стил (*срета – несрета; жар, плам – студенина*) или с ниска фреквентност (*добрина – лошота; критика, хула – хвала*).

При два антонимни реда прави впечатление, че лексемите имат собствена експресивност, заложена в семантиката им. Те съдържат конотативни

семи с положителна или с отрицателна оценъчност и така се противопоставят: при съществителните имена (*аромат, благовоние – воня, зловоние, смрад*) и при съответните производни прилагателни имена (*ароматен, благовонен – вонящ, зловонен, неблагоприятен, смрадлив*). Не бихме могли да открием речникови антоними, които да им съответстват. Можем да ги заместим само със словосъчетанията, които обясняват семантиката им – *приятна миризма – неприятна миризма*. При прилагателните имена има още един такъв антонимен ред, който има за синоним речниковите антоними *красив – грозен (великолепен, възхитителен, вълшебен, превъзходен, прекрасен, прелестен, разкошен, чуден, чудесен – безобразен, отвратителен, ужасен)*.

В заключение може да се направят следните обобщения. Прилагателните имена са лексеми, които се отличават с най-голямо богатство на антонимни двойки. Съществителните имена с ясно изразено конкретно значение нямат антоними, защото не може да се мисли за предмети или понятия, които да им се противопоставят по семантика. Съществителните имена, образуващи антонимни двойки, означават абстрактни същности, човешки качества, състояния, чувства, оценъчни отношения, противоположни посоки в пространството или във времето. Антонимите при прилагателните и при съществителните имена по структура са разнокоренни и еднокоренни (моноафиксални и биафиксални), по семантика – контрарни, комплементарни и векторни; речникови и стилистични.

Семантиката на глаголите за движение също дава възможност да се създадат антонимни двойки, противопоставящи се по посоката на извършване на движението. Затова най-много са антонимите при глаголите, изразяващи определена посока на движение. Всички антоними при глаголите за движение са векторни по семантика. По структура са разнокоренни, а от еднокоренните се откриват само биафиксални.

REFERENCES/LITERATURA

- Boyadzhiev, T. (2002). *Balgarska leksikologia*. Sofia: Anubis [Бояджиев, Т. (2002). *Българска лексикология*. София: Анубис].
- Vatov, V. (1998). *Leksikologia na balgarskia ezik*. V. Tarnovo: Abagar [Вътов, В. (1998). *Лексикология на българския език*. В. Търново: Абагар].
- Zidarova, V. (2009). *Leksikologia na savremennia balgarski ezik*. Plovdiv: Kontekst [Зидарова, В. (2009). *Лексикология на съвременния български език*. Пловдив: Контекст].
- Kospartova, M. (1970). Po vaprosa za antonimiyata. *Izvestia na IBE, kn. XIX, 371 – 379*. Sofia [Коспартова, М. (1970). По въпроса за антонимията. *Известия на ИБЕ, кн. XIX, 371 – 379*. София].

Pernishka, E. & Vasileva, S. (1997). *Rechnik na antonimite v balgarskia ezik*. Sofia: Petar Beron [Пернишка, Е. & Василева, С. (1997). *Речник на антонимите в българския език*. София: Петър Берон].

TO THE MATTER OF THE ANTONYMS IN BULGARIAN LANGUAGE

Abstract. The antonyms with the adjectives, nouns and verbs for movement in Bulgarian language are reviewed. They are analyzed from the point of view of their structure – same root (with one or two prefixes expressing opposite) and different roots. Special attention is paid also to their semantics – contradictory, complementary or vector, vocabulary or stylistic antonyms.

✉ **Dr. Veselina Vateva, Assoc. Prof.**

Burgas Free University
62, San Stefano Blvd.
8001 Burgas, Bulgaria
E-mail: vvateva@bfu.bg